

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ «СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА»

1. Соціальні групи як елемент соціальної структури.
2. Поняття соціальної стратифікації.
3. Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації.
4. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.
5. Соціальні інститути у системі соціальних зв'язків.

Соціологія — наука про соціальне. У соціологічній літературі поняття соціальне вживається у широкому й вузькому значеннях слова. У широкому значенні соціальне тотожне суспільному і служить для якісної характеристики суспільства, на відміну від живої природи. Ми кажемо «соціальні процеси, явища», маючи на увазі процеси і явища, притаманні суспільству. Соціальне у вузькому значенні слова служить для характеристики суб'єктів соціальної дії, видів соціальних зв'язків всередині суспільства (особистості і суспільства, спільнот одна з одною, особистості, спільноти і соціального цілого). Ми кажемо, наприклад, «соціальний стан, походження», маючи на увазі зв'язки особистості з спільнотою і суспільством.

Висхідним у розумінні соціального, соціальної структури суспільства, у вузькому значенні слова є поняття соціальної групи.

Як зазначалось у попередній лекції, **соціальні групи — це відносно сталі спільноти людей, що склалися історично, які різняться роллю і місцем у системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства.** Слід відрізняти соціальні групи від випадкових, нестійких об'єднань людей, наприклад, пасажирів автобуса, груп за інтересами (філателісти, книголюби і т.д.). Соціальні групи виникають на ґрунті об'єктивних умов існування, певного рівня розвитку суспільства. Так, свого часу на певному етапі розвитку виникли рід і плем'я, з

розподілом праці з'явилися професійні групи, з появою приватної власності — класи. У зв'язку з виникненням потреби в одержанні і передачі знань, формуванням певних рис особистості і розвитком інноваційного характеру діяльності складається соціальна група вчителів, учених і т. д.

Таким чином, соціальні групи формуються на основі певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей.

До найважливіших висхідних соціальних спільнот належать соціально-етнічні утворення, які виникають на ґрунті спільності історико-географічного походження, культури, і демографічні, пов'язані з соціально-біологічною природою людини. З розвитком суспільства з'являються спільноти, пов'язані з диференціацією трудової діяльності, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком поселенських утворень та ін. У зв'язку з цим можна говорити про соціальні зрізи, або **соціальні підструктури суспільства**: національно-етнічну, соціально-демографічну, соціально-професійну, соціально-класову, поселенську та інші. Для соціолога найцікавіше і найважливіше — аналіз взаємовпливу різних елементів соціальної структури.

Становлення соціальної групи — це тривалий і складний процес її соціального визрівання, пов'язаний з усвідомленням свого стану, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі і завдання діяльності. Р. Дарендорф у цьому зв'язку вирізняє приховані і відкриті групові інтереси. К. Маркс говорить про трансформацію «класу в собі» в «клас для себе». Саме усвідомлення інтересів перетворює групу людей у самостійний суб'єкт соціальної дії.

Під час соціологічного виміру цього процесу важливою ознакою реальної групи є також самоідентифікація з певною спільнотою і сприйняття групи як якісно визначеної цілісності іншими.

Особливо важливі ознаки полягають у спільному відстоюванні інтересів, створенні самостійних організаційних структур.

У суспільстві завжди існує велика кількість соціальних груп, які об'єктивно різняться за своїм становищем у системі соціальних зв'язків, тобто завжди існує соціальна нерівність. Тому утопічними є ідеї та плани побудови суспільства повної соціальної рівності. Проте рівні і форми соціальної нерівності можуть бути різними.

Центральним поняттям при аналізі соціального для соціолога є поняття соціальної стратифікації. Термін «стратифікація» походить від латинського слова «*strata*» — верства, **стратифікація, нашарування, напластування груп, що мають різний доступ до соціальних благ залежно від свого місця у соціальній ієрархії.**

Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації. Існують два її різновиди: закрита, жорстка і відкрита стратифікації. Закрита стратифікація передбачає досить жорсткі межі страт, заборони переходу з однієї страти в іншу. Прикладом такої стратифікації є кастовий лад в Індії, касты в країнах Африки. Кастовий лад не типовий для сучасного суспільства. Відкрита класова стратифікація не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу, заборони змішаних шлюбів, заборони на заняття тією чи іншою професією і т. ін.

З розвитком сучасного суспільства зростає соціальна мобільність, тобто активізується перехід із одних страт в інші.

Що ж є основою для виділення соціальних страт суспільства? У соціології існують різні методологічні підходи до вирішення питань про суть, витоки і перспективи розвитку соціальної стратифікації (див. табл. 1).

Функціональний підхід (представники Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур) розглядає стратифікацію як необхідне, неминуче та універсальне явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій, соціальних ролей. Суспільству необхідні лікарі, юристи, інженери, управлінці та дрібні службовці, водії міського транспорту й двірники тощо. Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю, тому є справедливою. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.

Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД	КОНФЛІКТНИЙ ПІДХІД	ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД
1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей.	1. Стратифікація не необхідна, але й не неминуча. Вона виникає з конфлікту груп.	1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона з'являється не лише в силу природних потреб, але й на основі конфлікту, що виникає у результаті розподілу додаткового продукту.
2. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю і тому справедлива.	2. Стратифікація несправедлива. Її визначають інтереси можновладців.	2. Винагорода може бути справедливою і несправедливою.
3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.	3. Стратифікація утруднює нормальне функціонування суспільства.	3. Стратифікація може сприяти, а може утруднювати розвиток.

Проте функціональний підхід не може пояснити дисфункції, коли окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства. Наприклад, винагорода осіб, що обслуговують еліту. Критики функціоналізму підкреслюють, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам про сутички, конфлікти між стратами, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямком аналізу соціальної стратифікації можна назвати конфліктний підхід, бо він аналізує її з позицій теорії конфлікту. Згідно з цією

концепцією соціальна стратифікація не є необхідною і неминучою, вона виникає з боротьби груп, їхнього конфлікту. Її визначають інтереси тих, хто при владі, тому стратифікація несправедлива й утруднює нормальне функціонування суспільства.

Висхідні позиції конфліктного підходу були сформульовані К. Марксом, який пов'язує соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, із відношенням до власності. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія суспільства — це історія боротьби класів. За К. Марксом, з розвитком суспільства зростає соціальна напруга, багатства накопичуються в руках небагатих, розвивається конфлікт, який завершується вибухом, ліквідацією експлуатації.

Критики марксистської концепції виступили проти абсолютизації критерію відношення до власності та спрощеного уявлення про соціальну структуру як взаємодію двох класів. Вони посилалися на різноманітність страт, на те, що історія дає приклад не лише загострення відносин між стратами, а й зближення, стирання протиріч.

Конфліктний підхід набуває розвитку у М. Вебера, який виділяє три компоненти соціальної нерівності:

- 1) майнова нерівність;
- 2) статутна;
- 3) влада.

В основі соціальної нерівності, за Вебером, лежать не лише володіння власністю й рівень доходів, хоча це дуже суттєво, а й нерівність статусів, які дають змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль та забезпечують можливість досягнення певного становища, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, належність до тих чи інших політичних сил.

Кожен з цих компонентів може забезпечити сходження соціальним ескалатором. В середні віки особливу роль у формуванні ієрархічної структури відігравала належність до певних статутних груп. У новітні часи в ряді країн найважливішим фактором, що забезпечує входження до найвищих верств, ставала партійна належність. Зокрема, у тоталітарному радянському суспільстві саме вона

визначала близькість до владних структур й давала можливість досягти вищих щаблів.

Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у П. Сорокіна, який виділяє три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: економічні, політичні та професійні. Всі вони тісно пов'язані між собою. Люди, які належать до вищих верств у якомусь одному відношенні, як правило, належать до тих самих верств і за іншими параметрами. Представники вищих економічних верств належать одночасно й до вищих політичних і т. ін. Проте існує й багато винятків з цього правила, форми не співпадають.

Напевне, складність і розмаїття сучасних соціальних утворень дійсно потребують при визначенні ієрархічної структури використання різних критеріїв.

У 70 - 80-х роках минулого століття набула розповсюдження тенденція синтезу функціонального та конфліктного підходів. Найбільш повного виразу вона дістала в роботах американських вчених Герхарда і Джін Ленські, які сформулювали еволюційний підхід до аналізу соціальної стратифікації. Вони розробили модель соціально-культурної еволюції суспільства й показали, що стратифікація не завжди була необхідною та корисною. На ранніх етапах розвитку ієрархія практично відсутня. У подальшому вона з'явилася внаслідок природних потреб, частково ґрунтуючись на конфлікті, який виникає в результаті розподілу додаткового продукту. В індустріальному суспільстві вона базується в основному на консенсусі цінностей можновладців і рядових членів суспільства. У зв'язку з цим винагорода буває і справедливою, і несправедливою, а стратифікація може сприяти або утруднювати розвиток, залежно від конкретно-історичних умов і ситуацій.

Більшість сучасних соціологів підкреслює, що соціальна диференціація носить ієрархічний характер і являє собою складну, багатопланову соціальну стратифікацію. Зазначимо, що сьогодні велику роль у соціальній стратифікації відіграє культурний капітал (за термінологією П. Бурд'є), головним елементом якого є освітній капітал, тобто рівень освіти особистості.

Отже, звичайно соціологи говорять про вищий, середній та нижчий класи, або страти, які мають, у свою чергу, внутрішню диференціацію. Американський соціолог Л. Уорнер, наприклад, наводить п'ять ознак класу (рід занять, джерело та розмір доходу, район проживання, тип житла) і відповідно виділяє шість класів — від вищого, до якого належать найбільш високопоставлені люди, потім менш високопоставлені, до вищої та нижчої верств середнього класу, і до вищої та нижчої верств робітників. До вищої верстви вищого класу зараховують найбільш високопоставлених за народженням та багатством, до нижчих — тих, хто недавно розбагатів. До вищої верстви середнього класу зараховують дрібних бізнесменів, торговців, учителів, офіцерів поліції, середній управлінський персонал. Нижчий клас також складається з двох груп. У його верхній групі — робітничий клас, обслуговуючий персонал, ремісники. До нижчої належать безпритульні, безробітні, збіднілі старики, алкоголіки та ін.

На думку більшості соціологів, середній клас має найбільш складну структуру, оскільки об'єднує і бізнесменів, і людей найманої праці (більшість інтелігенції, управлінський персонал середньої та нижчої ланки). Доходи осіб, які працюють за наймом, звичайно не нижчі за доходи середньої та дрібної буржуазії. За критеріями доходу та розміру власності до середнього класу часто включають три чверті всього населення. Зростання середнього класу найбільш пов'язують з розвитком освіти. Причому традиційно зростання середнього класу розглядається як джерело стабільності та розквіту суспільства. Збільшення середнього класу максимально символізує його соціальну мобільність. Проте особливе місце середнього класу, перспективи його розвитку не виключають поляризації суспільства. Про поляризацію сучасного суспільства свідчить той факт, що, як і досі, багатство зосереджується у руках небагатьох. Відомий англійський соціолог Е. Гідденс наводить статистичні дані про поляризацію англійського суспільства: 5% вищого класу володіють 90% акцій приватних корпорацій, 5% вищого класу отримують 16% загального прибутку, у той час як 50% представників нижчих верств отримують лише 5% прибутку.

У суспільстві відбувається постійне горизонтальне та вертикальне переміщення індивідів та соціальних груп. У період якісного оновлення суспільства, докорінної зміни соціально-економічних та політичних відносин соціальні переміщення особливо інтенсивні. Практично в такі періоди відбувається заміна правлячих соціальних верств, з'являються нові соціальні групи — носії нових відносин. Кризовий стан суспільства, загострення соціальних конфліктів призводять до погіршення становища і зубожіння основної маси населення. Нині всі ці процеси можна спостерігати в нашій країні. З'явилися нові соціальні групи, відмінні від інших за місцем у системі соціально-економічних відносин. Це підприємці, банкіри, кооператори, орендарі, фермери та інші. У міру усвідомлення власних інтересів, розвиваються домагання цих груп на місця у вищих владних структурах. Відбувається заміна старої політичної еліти шляхом її витіснення або трансформації.

У перехідні періоди в зв'язку із зростанням соціальної мобільності особливої гостроти набуває проблема маргінальності.

Маргінальність — це стан особистості або спільноти, що існує на межі різних культур. Це стан тих, хто відійшов від своєї страти, але ще не адаптувався до нової, не прийняв її цінностей, норм. Типовим прикладом є стан тих, хто переїздить із села до міста, міняє професію, входить до управлінської структури. Вони вже існують у нових умовах, зазнають впливу інших факторів, нової професії, міського способу життя, та не одразу стають городянами, професіоналами, управлінцями. Труднощі адаптації до нового соціокультурного осередку породжують внутрішню напругу, стресові стани. У зв'язку з цим поведінка маргінала відзначається мінливістю, крайніми проявами. **Маргінальним може бути також все суспільство, якщо перехід до нових соціальних умов здійснюється швидко, руйнуються його підвалини та все ще продовжують діяти старі стереотипи, цінності свідомості, старі норми поведінки.**

На розвиток, рух соціальних груп суттєвий вплив справляють соціальні інститути, які вже склалися.

Соціальна структура — це не лише система соціальних груп, спільнот, а й інституціональні організаційні форми, що забезпечують їхній розвиток та переміщення, додають стабільності та визначеності соціальним зв'язкам.

Організованість як ознака соціального інституту припускає систему соціальних статусів, ролей, цінностей, які додають взаємодії цілеспрямований, регулярний, стійкий характер.

Нормативність виражається у тому, що соціальні норми є обов'язковим компонентом соціального інституту. Вони функціонують у вигляді звичаїв, традицій, законів та ін., забезпечують узгодження дій, стандартів.

Соціальний інститут передбачає застосування соціального контролю, бо норма не лише проголошується, а й забезпечується системою санкцій.

Інституціоналізація означає нормативне та організаційне зміцнення, упорядкування соціальних зв'язків. Її ознаками можна вважати виникнення нової соціальної спільноти, що займається спеціалізованою діяльністю, появу соціальних норм, що регулюють цю діяльність, установ, організацій, що забезпечують захист певних інтересів. Так, освіта стає соціальним інститутом, коли виникає особлива соціальна спільнота, зайнята професійною діяльністю з навчання й виховання, набувають розвитку масова школа, спеціальні норми, що регулюють процеси передачі соціального досвіду. В сучасних умовах у нашому суспільстві інституціоналізація нових форм господарської діяльності пов'язана з появою норм, законів, що сприяють її розвитку, спеціальних установ, організацій, зайнятих підготовкою та оформленням цих нових форм, наприклад, шляхом приватизації, які захищають інтереси нових власників.

Надаючи сталості і визначеності діяльності соціальних груп, спільнот, соціальні інститути інтегрують їх, надають їхній взаємодії цілісного характеру. Це дає змогу розглядати соціальні інститути як різновид особливих соціальних зв'язків, тобто таких, що забезпечують цілісність. Соціальні інститути діють від імені суспільства як цілого. Поряд з позитивним характером процесів інституціоналізації слід відзначити й негативні моменти, прояви. Інституціональні форми дуже консервативні і можуть служити перешкодою для розвитку

інноваційних процесів. Вступаючи у життя, нове покоління наслідує інституціональні форми, що вже цілком склалися. Воно зазнає впливу усталених форм господарської діяльності, політичних інститутів, стандартів, стереотипів поведінки. Перехід до нового потребує подолання цього впливу. Якісне оновлення суспільства в нашій країні зажадало подолання впливу старих політичних структур тоталітарного суспільства, старих зразків поведінки, що є нелегкою справою.

Негативним є певне знеособлення, деіндивідуалізація, формалізація, стандартизація зв'язків у результаті інституціоналізації. Соціальні інститути розвиваються через подолання цих протиріч між потребами подальшого розвитку та старими організаційними формами. Е. Дюркгейм зазначав, що призначення соціальних інститутів полягає у налагодженні відповідності між інституціональними формами та новими потребами суспільства.

Які ж функції виконують соціальні інститути?

Перш за все необхідно назвати такі:

- 1) функція закріплення і відтворення суспільних відносин у певній галузі;
- 2) функція інтеграції та згуртування суспільства;
- 3) регулювання і соціального контролю;
- 4) залучення людей до діяльності, або комунікативна функція.

Кожна з цих функцій віднаходить конкретний вияв і своєрідність у різноманітних інститутах.

Критерієм класифікації соціальних інститутів можуть бути сфери, види діяльності, функції, рівень і характер організації. Г. Спенсер свого часу виділив три типи соціальних інститутів (ті, що продовжують рід, розподільчі та регулюючі). Ян Щепанський говорить про п'ять видів:

- 1) економічні, котрі займаються виробництвом, обміном і розподілом матеріальних благ і послуг;
- 2) політичні, пов'язані з встановленням, підтриманням і виконанням влади;
- 3) виховні і культурні, які створені для зміцнення культури, соціалізації молодого покоління;

- 4) соціальні, що регулюють взаємодію спільнот;
- 5) релігійні.

Трансформаційні процеси, що відбуваються сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі в українському суспільстві, зумовлюють появу нових соціальних інститутів. Так, що стосується економічної сфери, то тут відбувається активний процес інституціоналізації підприємництва, ринкової економіки тощо. У політичній сфері формуються інститути громадянського суспільства. Сьогодні в Україні набуває свого розвитку інститут громадської думки, яскравим показником чого є функціонування різноманітних соціологічних дослідницьких центрів, інституціоналізація соціологічної освіти, поява такої професійної групи, як соціологи.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Що таке соціальна група?
2. Назвіть основні соціальні підструктури суспільства.
3. Що таке соціальна стратифікація?
4. Які причини соціальної нерівності?
5. Які особливості функціонального, конфліктного та еволюційного підходів у соціологічному аналізі соціальної стратифікації?
6. Що таке соціальна мобільність?
7. Назвіть основні різновиди соціальної мобільності.
8. Назвіть основні проблеми та перспективи формування середнього класу в Україні.
9. Що таке маргінальність?
10. Що таке соціальний інститут?
11. Функції соціальних інститутів, їхня класифікація.

Навчально-методичне забезпечення курсу:

Якуба О. О. Соціологія : Навчальний посібник для студентів. Харків : Константа, 1996. 192 с.

Рекомендована література

1. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2012. 119 с.
2. Дворецька Г.В. Соціальна структура суспільства, місце в ній середнього класу // Соціологія : навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2002. 472 с.
3. Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. №2. С. 52–59.
4. Козловець М. А. Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 4 (35). С.41-57.
5. Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення. *Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2014. №1 (5). С. 68–74.
6. Макєєв С., Симончук О. Класова структура сучасного суспільства. Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 110–134.
7. Міщенко М. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету. *Філософська та соціологічна думка*. 1993. № 6.
8. Рахманов О. Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. №3. С. 60–73.
9. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації // Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Бібліотека Центру Разумкова, 2014. 64 с.
10. Симончук О. Картографування класів: традиції та новації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 4. С. 56–84.